

**Житомирський державний університет
імені Івана Франка**

Наталія Басюк

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ
У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО
І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ**

Монографія

Житомир 2022

Рекомендовано до друку Вченою радою Житомирського
державного університету імені Івана Франка
(протокол № 7 від 29 квітня 2022 року)

Рецензенти:

Тернопільська В.І. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри теорії та технології соціальної роботи Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Климова К.Я. – доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри іноземних мов Поліського національного університету.

Кривошея Т.М. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри дошкільної освіти Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Миرونчук Н.М. – доктор педагогічних наук, доцент, доцент кафедри професійно-педагогічної, спеціальної освіти, андрагогіки та управління Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Басюк Н.А. Формування моральних почуттів у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку : монографія. Житомир : ФОП О.О. Євенок, 2022. 328с.

Монографію присвячено дослідженню проблеми формування моральних почуттів у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку. У роботі здійснено аналіз моральних почуттів як наукової категорії, історико-педагогічний огляд проблеми, окреслено основні види моральних почуттів, які формуються на етапі старшого дошкільного й молодшого шкільного віку, і наведено їх характеристику. Розкрито сутність і структуру моральних почуттів. Проаналізовано стан сформованості моральних почуттів у старших дошкільників та молодших школярів. Визначено, теоретично обґрунтовано та експериментально перевірено педагогічні умови їх формування і запропоновано форми, методи і засоби, що оптимізують процес формування цього інтегрального новоутворення.

Видання адресоване науковцям, аспірантам, науково-педагогічним працівникам і здобувачам закладів вищої освіти, учителям шкіл, вихователям закладів дошкільної освіти.

УДК 37.015.31:17.022.1:373.2:373.3

© Басюк Н.А., 2022

©Житомирський державний університет імені Івана Франка, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	11
1.1. Проблема моральних почуттів особистості в історико-дискурсивному контексті.....	11
1.2. Сутність моральних почуттів з позицій різних наукових підходів.....	24
1.3. Вікові та психолого-педагогічні особливості морального розвитку дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку.....	43
1.4. Змістовно-структурна характеристика моральних почуттів дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку.....	54
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНИЙ АНАЛІЗ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ.....	70
2.1. Аналіз діючих освітніх та парціальних програм.....	70
2.2. Критерії, показники та рівні сформованості моральних почуттів у старших дошкільників і молодших школярів.....	74
2.3. Обґрунтування педагогічних умов формування моральних почуттів у дітей старшого дошкільного віку.....	87
2.4. Обґрунтування педагогічних умов формування моральних почуттів у дітей молодшого шкільного віку.....	104
РОЗДІЛ 3. РЕАЛІЗАЦІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ ТА УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ.....	136
3.1. Змістове та методичне забезпечення формування моральних почуттів у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку.....	136

3.2. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи.....	286
ВИСНОВКИ.....	297
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	300

ПЕРЕДМОВА

На сучасному етапі розвитку суспільства усе більшої гостроти набуває проблема морального виховання особистості. У процесі складних політичних і соціально-економічних перетворень Україна зіткнулася з низкою проблем, обумовлених деградацією суспільної моралі, а саме: пріоритетом матеріальних цінностей і падінням духовних, браком милосердя і взаємоповаги, проявом байдужості й агресивності, культу грошей, сили й влади у стосунках між людьми. Соціальні труднощі й прорахунки в моральному вихованні стали причиною розвитку певних негативних явищ: наркоманії, алкоголізму, статевої деморалізації, злочинності тощо. Сучасне суспільство нерідко створює культ підмінних цінностей: престижність становища, влада над людьми, дорогі речі тощо; активно насаджує егоїстичне бажання затрачати щораз менше праці, часу, зусиль і натомість отримувати якомога більше задоволення. Такого явища можна уникнути, якщо вже з дошкільного віку розпочати систематичну цілеспрямовану роботу по формуванню моральної свідомості, моральних почуттів та заснованої на морально-етичних нормах поведінки.

Проблеми морального виховання порушуються в низці нормативно-правових документів: Національній доктрині розвитку освіти України у XXI ст., Концепції національного виховання, Закону України "Про освіту", Закону України "Про дошкільну освіту", Базового компонента дошкільної освіти в Україні, Концепції "Нова українська школа" та ін. Зокрема, у Базовому компоненті дошкільної освіти нагальним завданням визначено формування у дітей відкритості до світу людей як потреби особистості, навичок соціальної та моральної поведінки; розвиток свідомого ставлення до себе як вільної самостійної особистості та до своїх обов'язків, що визначаються зв'язками з іншими людьми, формування готовності та здатності розпізнавати «добро» і «зло» у поданій світом інформації. У Концепції «Нова українська школа» визначено Місію початкової школи, яка розглядається як різнобічний розвиток особистості дитини відповідно до її вікових та індивідуальних психофізіологічних особливостей, формування в неї загальнокультурних і

морально-етичних цінностей, ключових і предметних компетентностей, необхідних життєвих і соціальних навичок, що забезпечують її готовність до продовження навчання в основній школі, життя у демократичному суспільстві. Зважаючи на це, найважливішим завданням освітніх закладів є формування високоморальної особистості шляхом виховання моральних почуттів.

Результати наукового пошуку показують, що проблему формування моральності і моральних почуттів досліджували багато класиків педагогіки, психології, філософії. Серед них Я.А. Коменський, Дж. Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й.Г. Песталоцці, Г. Сковорода, М. Монтессорі, К. Ушинський, С. Русова, Є. Водовозова, А. Макаренко, П. Юркевич, І. Огієнко, Г. Ващенко, В. Сухомлинський та ін. Серед сучасних дослідників її вивчали І. Бех, М. Євнух, І. Зязюн, О. Вишневський, О. Мороз, О. Сухомлинська, Л. Москальова, В. Киричок, О. Киричук, Б. Ломов, О. Матвієнко, О. Савченко, В. Татенко, К. Чорна.

Вагомий внесок у дослідження проблеми інтеріоризації й інтеграції виховання моральності в дітей дошкільного віку зробили сучасні науковці, у працях яких обґрунтовуються різні аспекти: формування у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку позитивного сприймання довкілля і самого себе (С. Кулачківська, С. Ладивір, Т. Піроженко, З. Плохій, Т. Поніманська); моральний розвиток засобами ігрової діяльності (Л. Артемова, В. Котирло, Т. Маркова, Л. Проколієнко); формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дошкільників (А. Богуш, О. Монке); виховання гуманних взаємин старших дошкільників і першокласників (А. Гончаренко, С. Литвиненко), моральної поведінки в дошкільників (Т. Колесіна, Г. Савицька, Т. Фасолько, М. Федорова); педагогічний вплив на становлення морального вибору дошкільників (О. Кошелівська), роль емоцій у моральному становленні особистості (Л. Подоляк); виховання милосердя в старших дошкільників (І. Княжева).

Дослідженнями проблеми морального виховання молодших школярів, висвітленням загальних теоретичних питань і певних аспектів її практичного

втілення займалися науковці О. Богданова, А. Бойко, Т. Гуменникова, М. Іванчук, А. Ліпкіна, Н. Мойсеюк, В. Плахтій, О. Сідлецька, Г. Тарасенко, І. Холковська, А. Шемшуріна та ін.

Водночас аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури, вивчення практики виховання моральних почуттів у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку свідчить про те, що ці проблеми залишаються недостатньо вивченими як в теоретичному, такі в практичному аспектах, що суттєво позначається на практичній діяльності освітніх закладів. На сьогодні немає єдиної розгорнутої системи уявлень про формування моральних почуттів дітей, можливостей педагогічного керування їх розвитком. Не вивчалися педагогічні умови формування моральних почуттів дітей на етапі старшого дошкільного віку, що є особливо сензитивним для їх становлення. Тому процес формування моральних почуттів у старших дошкільників і молодших школярів потребує відповідного теоретичного та експериментального обґрунтування, що зумовлюється відсутністю спеціальних педагогічних досліджень означеної проблеми.

Представлене дослідження має за мету теоретичне обґрунтування й експериментальну апробацію педагогічних умов формування моральних почуттів старших дошкільників і молодших школярів.

У першому розділі монографії проаналізовано інформаційні джерела та з'ясовано теоретичні основи формування моральних почуттів у дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку, розкрито історико-педагогічну ретроспективу проблеми формування моральних почуттів особистості, здійснено аналіз моральних почуттів як наукової категорії, охарактеризовано зсімтову структуру моральних почуттів старших дошкільників і молодших школярів.

У другому розділі визначено критерії, показники та рівні сформованості моральних почуттів у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку, теоретично обґрунтовано і експериментально перевірено педагогічні умови їх формування.

Третій розділ присвячено змісту і процедурі роботи з підвищення рівнів сформованості моральних почуттів дітей на етапі старшого дошкільного і молодшого шкільного віку, охарактеризовано динаміку розвитку моральних почуттів у старших дошкільників і молодших школярів.

Представлений матеріал монографії має значне теоретичне і практичне значення. Він може бути використаний викладачами і здобувачами закладів вищої освіти, застосовуватися у масовій педагогічній практиці закладів дошкільної освіти і початкової школи, у післядипломній підготовці та перепідготовці вчителів і вихователів.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ПОЧУТТІВ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО І МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

1.1. Проблема моральних почуттів особистості в історико-дискурсивному контексті

Проблема формування моральної особистості завжди була в центрі уваги дослідників. Вже в античності поставали питання моральності, моральної поведінки, морального ідеалу, морального людини.

У моральних теоріях відомих філософів (Аристотеля, Г. Гегеля, І. Канта, Сократа) не знаходимо означення поняття «моральні почуття», однак знаходимо опис морального стану певної епохи, що накладає відбиток на моральне виховання підростаючої особистості. Зокрема, Сократ визнавав вищою моральною цінністю справедливість, Платон переконував, що це внутрішнє удосконалення. Головними моральними якостями людини вважалися справедливість, співчуття, милосердя, доброта. Історичний аспект проблеми моральності засвідчує виникнення моралі як форми суспільної свідомості, регулятора людської поведінки, визначення моральних канонів, наявність вихідних моральних добродійностей, присутніх в усіх моральних концепціях (добро, любов, краса, правда, совість тощо), потреба необхідності внутрішнього морального закону (І. Кант).

Основоположник педагогіки нового часу Я.А. Коменський особливу увагу звертав на виховання людяності в людині, на почуття обов'язку і совісті, виходячи із загальнолюдської (християнської) моралі. На цій основі виділяються чотири добродійності: мудрість, поміркованість, мужність і справедливість. Мужність, зокрема, розумілася ним як витривалість, готовність принести користь, виконання обов'язку. Ці почуття визначалися вченим-гуманістом як ставлення, відношення індивіда до інших людей, до самого себе, до навколишньої дійсності. Механізм виховання обов'язку і совісті вчений

пов'язував із засвоєнням основ християнства (десяти заповідей Божих, життя та діяльності Ісуса Христа, основних молитов, Закону божого). З огляду на це, совість, за Я.А. Коменським, – це пам'ять, яка зберігає для майбутнього використання те, чим коли-небудь займалися розум і воля, і нагадує душі про її залежність від Бога та про її обов'язки [121, с. 104]. Тому відповідальність і совість сукупно становлять своєрідного “сторожа”, який дає змогу проявлятися почуттям, думкам, діям особистості у відповідності з нормами християнської моралі. У працях “Материнська школа”, “Закони добре організованої школи”, “Велика дидактика” педагог-мислитель показав, що в своєму розвитку дитина проходить шлях від доморального рівня (поведінка регулюється страхом перед Богом) до рівня автономної моралі (думки та поведінка узгоджуються із власною совістю). Допомогти дітям досягти рівня автономної моралі “не через голу теорію, а через живу практику” мають батьки та вчителі [122, с. 189]. Він наголошував на необхідності виховання таких «добрих якостей», як помірність, охайність, шанобливість до старших, люб'язність, справедливість, благодійність, терплячість, делікатність, уміння триматися гідно, поводитися стримано й скромно.

Дещо пізніше англійський педагог Дж. Локк у творі “Думки про виховання”, розкриваючи зміст морального виховання, особливої ваги надавав вихованню у дітей чесності, відповідальності, сорому за неправильні вчинки. Він неодноразово підкреслював у своїх працях, що моральні норми і правила не повинні бути чимось зовнішнім, вони мають стати глибоко особистісними якостями молодої людини. Метою виховання, на його думку, є підготовка джентльмена, який вміє розумно і вигідно вести справи, створення здорового духу в здоровому тілі і прищеплення “світськості”, тобто уміння поводити себе в товаристві. За його переконанням, мораль виходить з принципу корисності та інтересів особистості майбутнього джентльмена. Цілепокладання у моральному вихованні складається з позицій: 1) вироблення твердого характеру; 2) розвиток волі; 3) формування моральної дисципліни; 4) уміння керувати собою. Треба навчити дитину з дитинства керувати своєю поведінкою і вчинками, уміти

відмовитися від своїх бажань. "Сила душі полягає у здатності людини відмовити собі в утіхах, діяти всупереч власним нахилам і неухильно додержуватися порад розуму, хоча би бажання й вабили в іншу сторону" [156, с. 212].

Дж. Локк рекомендував здійснювати моральне виховання з раннього віку дитини, коли юна душа найніжніша й легко піддається виховним впливам.

Найбільш оптимальним періодом для здійснення морального виховання, на думку французького просвітителя Ж.-Ж. Руссо, є вік від 15 до 17 років. Педагог визначив три завдання морального виховання: виховання добрих почуттів, добрих суджень і доброї волі. Моральні почуття, вважав Ж.-Ж. Руссо, зароджуються в людині від "зіткнень з іншими людьми". Починаючи з 15 років, варто "вводити вихованця в людське спілкування, в людське життя: до цих пір він жив тільки у спілкуванні з природою". "Нехай ваш вихованець познайомиться з долею людини і з негараздами своїх ближніх", щоб, розмірковуючи про це, він навчився гуманності та співчуття. "Співчуття є перше відносне (тобто з відносин до людей народжується) почуття, яке є в людському серці. Тільки не здумайте порушувати його людинолюбства холодними мралями: ні, нехай він бачить, нехай він відчуває людські біди" [238, с.38].

У структурі морального виховання Й.-Г. Песталоцці виділяє три компоненти: почуття, вчинки і добро. "Виховання діяльної любові до людей", яке починається з любові до матері, інших членів сім'ї, учений вважав центром усієї роботи з дітьми. Педагог у цій роботі має опиратися не на повчання, а на розвиток моральних почуттів і переконань дітей. Одним із ефективних засобів виховання при цьому, на його думку, є "вправи у доброчесності". Це – зокрема, участь дітей у добрих і корисних справах, що потребує зусиль, витримки, відповідальності. Ці "вправи у доброчесності" варто розпочинати у сім'ї, а потім систематично проводити в умовах навчально-виховних закладів [205, с. 190].

У вітчизняній педагогіці з часів Київської Русі високоморальними думками, піднесеними почуттями сповнені давньоукраїнські літературні пам'ятки, які висвітлюють релігійно-етичну тематику (“Руська Правда”, “Ізборник 1076 року”, “Повчання” дітям Володимира Мономаха). На виховну систему Київської Русі наклала свій відбиток домінуюча в той час у сфері духовного життя християнська ідеологія. Ідеями морального виховання проникнуті твори Володимира Мономаха (“Повчання”, “Автобіографія”, “Письмо до Олега Святославича”), але найбільше відображення вони знайшли у “Повчанні”. Київський князь рекомендує привчати дітей дотримуватись загальнолюдських моральних норм, які він вважає орієнтирами поведінки в суспільстві: коритися старшим, поважати рівних собі і молодших, приносити іншим користь, бути вірним слову, не дозволяти сильним ображати слабших, не лінуватися, співчувати горю інших, щиросеречно відноситись до оточуючих, вміти придушувати в собі гнів, творити добро і т.д. При цьому автор великого значення надає розвитку у дітей ініціативи і самодіяльності, привчання їх до подолання різноманітних труднощів. Життєві ситуації, на його думку, вимагають не тільки слухняності, але й активності і працелюбності. Відповідальність межує з працелюбністю. Ці дві якості Володимир Мономах вважав основою успіху, гідності і честі людини.

За переконанням князя, земний світ – це світ складної діяльності, в якому успіх життя залежить від наполегливості і працездатності, які формуються під впливом виховання. При цьому працю він ставить в обов'язок кожному: людина повинна завжди чимось займатись, де б вона не знаходилась, навіть “в путі на коні” [106, с. 114]. По можливості, діти повинні все робити для себе самі: рано вставати, помагати в домі, в бойовому поході не знімати зброї, бо “внезапу человек погибает” [106, с. 115]. Участь у праці застерігає від ліні. “Леность бо всему мати, ежи умеет, то забудеть, а чего же не умеет, а тому ся не учить”. Ці думки Мономаха перекликаються з такими формулами народної педагогіки, як “Безділля – мати всіх пороків”, “Лінь добра не робить”.

Український мислитель ХУІІІ ст. Г. Сковорода формування моральних почуттів особистості тісно пов'язував з "філософією серця". Серце, за педагогом, - духовне осердя людини, єдність її думок, почуттів і прагнень. Моральне виховання філософ убачав у формуванні в дітей таких чеснот як доброчесність, справедливість, доброзичливість, вдячність, стриманість, поміркованість, скромність, терплячість, мужність, працьовитість, милосердя і гуманізм.

Філософ вважав, що від природи в кожній людині закладений таємний "закон сродности", тобто природжені нахили та здібності до певного виду діяльності, "внутрішній поклик", "голос душі". Праця, що не відповідає "сродности" людини, є тяжкою і нецікавою для неї, завдає великої шкоди і самій людині, і суспільству. Зовсім інші почуття викликає праця, до якої людина має нахил. Така споріднена праця є джерелом радості, насолоди, людського благополуччя. Ось чому батькам, вчителям варто якомога раніше виявляти природні задатки дітей і наполегливо розвивати їх. В основі щастя, за Г. Сковородою, лежить сумлінне виконання людиною власне людського обов'язку і реалізація нею свого природного покликання.

У ХІХ ст. неоціненний внесок у справу морального виховання дітей зробив видатний педагог К. Ушинський, який вважав, що формування моральних рис і почуттів особистості є пріоритетним в освітньому процесі. Концепція морального виховання К. Ушинського ґрунтувалася на народній педагогіці. Головним, на його думку, було виховання чуйності, щирості, доброзичливості, довіри до людей, скромності, чесності, працьовитості, гуманності, почуття національної та власної гідності.

Особливо цінним, вважав педагог, є усвідомлення дітьми моральних норм та дотримання відповідних правил поведінки в повсякденному житті. Гартування волі має привчати їх стримувати свої деструктивні бажання та діяти згідно з моральними приписами. Завдяки цьому в малят накопичується власний досвід моральної поведінки, який допомагає приймати правильні рішення в складних ситуаціях морального вибору. Акцентуючи увагу на

потребі дитини у спілкуванні, педагог віддає перевагу використанню таких методів і прийомів виховання: обмін думками з моральних тем, переконання, роз'яснення, особистий приклад дорослих, заохочення і покарання, спільна діяльність (ігрова, трудова), організація дозвілля.

Італійський педагог М. Монтесорі була переконана, що перші уроки моралі дитина засвоює в період дошкільного дитинства. Саме на цьому етапі життєвого циклу людини (період "етнокультурації") закладаються основи моральної свідомості, моральних якостей і почуттів, навичок моральної поведінки, які визначають подальше становлення і вдосконалення людської особистості та її інтеграції в суспільство.

М. Монтесорі була переконана в тому, що діти дошкільного віку за участю властивого їм "абсорбуючого розуму" на підсвідомому рівні засвоюють чималий обсяг знань про довколишню дійсність, у тому числі й про певні соціокультурні явища [4, с. 121].

З розвитком свідомості дитини, на думку педагога, відбувається поступова трансформація "абсорбуючого розуму", завдяки чому здійснюється перехід до свідомого сприймання й осмислення норм, цінностей, культури і т.д. Сформовані в цей час уявлення і набуті знання про певні культурні стандарти, морально-етичні цінності, норми та деали є першоосновою для розвитку моральних мотивів і формування навичок моральної поведінки.

Значному розширенню знань і уявлень про норми моральної поведінки та особливості взаємодії соціумом, за переконаннями М. Монтесорі, сприяють безпосередні контакти дітей у дошкільних закладах. Особливо ефективним є при цьому комплектування гетерогенних за віковою ознакою груп. Такі групи забезпечують дітям широкі можливості як для їхнього інтелектуального розвитку, так і для становлення моральної свідомості та оволодіння навичками моральної поведінки [249, с.184]. На думку педагога, виховання дитини в різновіковій групі забезпечує урізноманітнення постійної соціальної позиції дошкільника (від молодшого до старшого серед дітей), що сприяє формуванню вмінь і навичок спільної діяльності, ознайомленню з такими моральними

категоріями як “доброта”, “щирість”, “турботливість”, “правдивість”, “чесність”, “справедливість”, “доброзичливість”, “щедрість” та ін., розвитку соціальних та моральних почуттів дитини. Виховання дітей у різновікових групах, на думку М. Монтесорі, створює сприятливі умови для розвитку емпатії та емоційної синтонії [4, с.157]. У процесі своїх спостережень над дітьми педагог відмічала, що діти старшого дошкільного віку, зазвичай, проявляють розуміння до емоційного стану своїх молодших товаришів і здатні відгукуватися на нього. Піклуючись про молодших, допомагаючи їм, вони водночас відчуваються потрібними та компетентними, що сприяє підвищенню самооцінки, а також формуванню почуття відповідальності й обов’язку.

Головними завданнями морального виховання невтомна просвітителька, засновниця перших національних шкіл і дитсадків в Україні С. Русова вважала розвиток у дітей високих моральних почуттів шляхом безпосередньої участі в добрих і корисних справах, де й формуються відповідні моральні навички та стилі моральної поведінки, а також моральна свідомість, стійкі моральні переконання. Важливу роль у становленні моральних почуттів відводила дошкільному та молодшому шкільному віку. Вона стверджувала, що перші уявлення та моральні почуття в дитини викликають її батьки, рідні, близькі, що підходять до її колиски, бавлять, пестять, колишуть, купають, граються з нею тощо. Турбота, ласка з боку рідних, радість, яка оточує дитину в здоровій, згуртованій сім’ї, виховують у дітей перші почуття симпатії, любові до батьків, дідусів і бабусь, братів, сестер, породжують прагнення спілкуватися з ними, а згодом – і піклуватися про них. Приклад батьків, старших членів сім’ї стає для дитини тим животворним джерелом, із якого поступово виростає почуття любові до людей, до свого рідного краю, народу, своєї Батьківщини [237, с.60-61].

Педагог розглядала моральність як систему принципів, поглядів, уявлень, норм, правил і оцінок, які регулюють поведінку людей як одну з форм суспільної свідомості. Вона вказувала, що мораль пронизує всі сфери людського життя та спрямовує поведінку особистості з точки зору добра і зла,

справедливості та несправедливості, гуманізму або його антиподу, тому «...моральне виховання не може проводитися якось окремо: ним має бути пройняте все навчання, все життя» [237, с.57].

С. Русова вказувала на значення моральних почуттів, які посідають важливе місце в системі морального виховання учнів, у розвитку їх інтелекту та духовності. Моральні почуття – це переживання людиною свого ставлення до того, що відбувається в її житті, що вона пізнає та робить [237, с.64]. Важливу роль у формуванні моральних почуттів дитини, за твердженням С.Русової, відіграє мотивація успіху, яка виявляється у намаганні позмагатися, перемогти, виявити насамперед фізичні сили та можливості. «Варто зазначити», – відзначала вчена, – «що життя – це боротьба, дитині в майбутньому нелегко доведеться завойовувати свою долю й, отже, цей інстинкт у своєму здоровому, нормальному розвитку є міцною основою для того, щоб перемагати різноманітні перешкоди. В процесі виховання необхідно дуже уважно ставитися до виявів цього інстинкту, бо навіть будучи позитивним фактором для життєдіяльності людини, він може набути й негативного спрямування, зокрема, привести до виявів жорстокості» [237, с.68].

Значний вклад у розвиток теорії дошкільного виховання внесла російський педагог, письменниця Є. Водовозова. У своїй праці "Розумовий та моральний розвиток дітей від першого прояву свідомості до шкільного віку" авторка вказувала, що виховання моральних почуттів, моральної свідомості має перебувати у тісному зв'язку розумовим розвитком малюка. За її словами, учинки дитини – це "здебільшого дзеркало її розумового кругозору" [44]. Є. Водовозова стверджувала, що з дітьми дошкільного віку передусім варто говорити про те, що вони бачать перед собою або над чим можуть проводити спостереження. Педагог вважала за необхідне навчити дітей спостерігати близькі їм явища громадського життя, розуміти взаємини людей, звертати увагу на те, як важко живеться людям праці. Водночас із розумовим розвитком слід виховувати в дитини й моральні засади: любов до батьків, товаришів і навколишніх людей, шляхетні схильності. "Неправильно було б розвивати

окремо яке б то не було почуття, і тому моральне виховання має бути тісно пов'язане з розумовим і навпаки" [44, с. 240]. Заслуговеє увагу питання про розвиток у дітей спостережливості, підведення їх до розуміння навколишнього світу в процесі безпосереднього спілкування з явищами природи, у ході посиленої трудової діяльності.

Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) вважав почуття обов'язку генералізуючою якістю людської особистості. За цим вченим, вищою інстанцією, яка підтримує це почуття, є Бог і людська совість. Почуття обов'язку розумілось І. Огієнком як внутрішнє спонукання кожного громадянина (незалежно від соціального стану) виконувати "рідні приписи, рідні церковні звичаї" [106], тобто сповнювати те, що робив сам Христос, сам богочоловік. Він не тільки не погорджував своїми національними звичаями, обрядами, традиціями юдейської спільноти, а передовсім завжди зберігав вірність рідній арамейській мові, усім багатовіковим культурним здобуткам свого народу, показавши приклад для нас, як шанувати все своє рідне.

У своїй праці "Бог і світ. Читанка для молоді недільних і українських шкіл та родин" автор у віршованій формі повідує про "Божий світ та Господа Бога", про родину й суть молитви, про те, що не можна жити без Бога, а совість – то око Боже в людині, що праця – то ціль і основа нашого буття, а найбільший маєток – то друзі, і хто кається, тому Бог прощає. У кінці читанки професор висловив звертання: "Українська молодь – закликаю тебе до пізнання бога і світу, до вироблення в собі правдивої думки: служи своєму богові і своєму народові! Це нехай стане тобі за ціль твого життя!" [105].

І. Огієнко підкреслював, що з найбільш раннього віку діти повинні оволодівати ідеєю Бога, яка має бути відображена в змісті освіти. В процесі навчання діти мають проймаються глибокими почуттями, в них формуються високі моральні якості в зв'язку з ідеєю Бога як вищої справедливості, моральної інстанції.

Педагогічною класикою стала робота "Наука про рідномовні обов'язки", де найголовнішим наріжним каменем існування свого народу як окремої нації є

чуття першообов'язку перед мовою, нацією, Україною. Почуття обов'язку І. Огієнко пов'язував з філософськими категоріями, які не можуть мати вікової межі: вірою, надією, любов'ю, добром, справедливістю і правдою. Педагог радив формувати їх у дитині з раннього віку-мимовільно і розмаїто ("Віра – провідне світло для серця і для душі" [193, с. 49]; "Любов та правда – основа світу, вони мусять бути разом, як дві сестри, нерозлучні" [192, с. 35]. Ставши "основами світу", любов стає "двигуном праці", а правда – "учителькою", що виховує повновартісних людей.

Провідну роль у формуванні морально-етичних якостей І. Огієнко відводив родині. Виховання в родині є джерелом національного духу, високої свідомості та моралі. "Чого батько і мати навчать у родині, з тим і в світ піде дитина", – це переконливо звучить і сьогодні. Першим наставником дитини є мати, яка, починаючи з колиски, будує виховання на таких основах людської моралі, як совість, почуття обов'язку, любов до праці, пошана до старших, відданість Україні. Порушення цього віковичного морально-етичного укладу-то "найбільший гріх супроти дітей і своєї нації" [192, с. 68].

Особливу відповідальність у справі виховання почуття совісті, обов'язку І. Огієнко покладав на школу. На його думку, вчитель передовсім сам "серцем і душею" повинен збагнути високі морально-духовні діяння і своєю поведінкою, своїм способом життя, вмінням "говорити тільки взірцевою рідною соборною літературною мовою й вимовою, власним прикладом впливати на учнів та оточення" [192, с. 33].

Ідеями моральності проникнута уся виховна система А. Макаренка. Основні завдання морального виховання він вбачав у "формуванні моральної свідомості; вихованні і розвитку моральних почуттів; виробленні умінь і навичок моральної поведінки" [161, с. 163].

Працюючи із специфічним контингентом, першорядне місце відводив вихованню свідомої дисципліни, розглядаючи її в тісному зв'язку з вихованням волі, мужності й характеру, і вихованню почуття відповідальності. Як основу, фундамент розвитку почуття відповідальності А. Макаренко розглядав

колектив. Дитина має пізнавати моральні норми у системі конкретних і реальних взаємин людей. Засвоєння їх змісту породжує моральну активність (готовність до свідомої поведінки у складних ситуаціях), яка є основою моральної поведінки, а також свідоме і відповідальне ставлення дитини до своїх учинків. Моральному вихованню в колективі сприяє атмосфера ділового співробітництва, добровільної взаємозалежності, доброзичливості.

А. Макаренко – один із перших у вітчизняній педагогіці, хто розкрив відповідальність як соціальну якість особистості і ввів до науково-педагогічного обігу поняття "відповідальної залежності". Характерно, що учений не зводив відповідальність до зовнішнього контролю поведінки особистості за допомогою колективу. У цьому зв'язку важливо виховувати почуття обов'язку, емоційне переживання особистості власної відповідальності. Тому педагог допускав розумну міру покарань, які допомагають сформуватися міцному характеру, вмінню опиратися спокусі, переборювати її, "щоб дитина сама побачила шкоду, якої вона завдала недбалим поведженням з річчю, і пожаліла про своє недбальство" [160].

Одне з центральних місць у педагогічній концепції А. Макаренка займає продуктивна праця. Вона органічно пов'язана з моральним, естетичним, політехнічним, фізичним та іншими аспектами виховання. Педагог вважав, що в суспільстві праця є не тільки економічною категорією, але й категорією моральною.

Багато цінного для формування моральних почуттів дітей дошкільного і молодшого шкільного віку містять наукові праці та практичний досвід В. Сухомлинського – українського педагога, публіциста, письменника, поета. Він вважав найважливішим завданням виховання пробудження і розвиток у дітей кращих моральних, інтелектуальних і естетичних почуттів. На його думку, «почуття – це кров, плоть і серце моральної переконаності, принциповості, сили духу; без почуттів моральність перетворюється на сухі безбарвні слова, що здатні виховати лицемірів. Ось чому, образно висловлюючись, стежка від морального поняття до морального переконання починається із вчинка, із

звички, насичених глибокими почуттями, особистим ставленням до того, що дитина робить, що робиться навколо неї» [277, с. 155]. Саме через виховання почуттів можна реалізувати становлення людини: «Щоб запобігти безсердечності, ми виховуємо дітей у душі сердечної турботи, неспокою про живе і красиве, про рослини, про квіти, про птахів, про тварин. Дитина, яка бере близько до серця, що в зимову холоднечу синичка беззахисна, і рятує її від загибелі, оберігає деревце, ніколи не стане жорстокою, безсердечною і щодо людей» [274, с. 149].

Засвоєння азбуки моральності слід розпочинати з раннього віку, коли серце і душа дитини відкриті виховним впливам. Серцевиною морального виховання В. Сухомлинський вважав формування в дитини людяності, гуманізму. Застерігаючи від формалізації процесу виховання, видатний педагог звертає увагу педагогів на активізації почуттів дітей: кожна людина в дошкільному дитинстві повинна пройти «емоційну школу», або «школу виховання добрих почуттів». Він обґрунтовує, якими мають бути почуття – до батьків, рідних, близьких, до інших людей та обов'язок перед ними; любов до Батьківщини, розуміння життя, добра і зла у ньому; виховання високих моральних якостей і норм поведінки, любові до знань, школи, учителя; дружба, любов, сім'я; ставлення до краси в природі, суспільстві.

Дивлячись у майбутнє, великий педагог писав: «Світ вступає у вік Людини. Більш, ніж коли б то не було, ми зобов'язані думати тепер про те, що ми вкладаємо в душу людини» [274, с. 526]. У своїх педагогічних творах Василь Олександрович дає відповідь на питання, як виховати дитину чуйною, доброю, справедливою, і разом з тим, непримиримою до будь-яких проявів зла.

Для дітей письменник написав 1500 дитячих творів, які стосуються різних сторін розвитку, формування і виховання дитини. Серед них оповідання, розповіді, казки, легенди, притчі, новели, есе, художні замальовки. Вони дають відповіді на найпростіші запитання, що цікавлять дитину, сприяють пробудженню допитливості, радості відкриття, розкривають сутність пізнання світу через моральність. У центрі його творів для дітей природа в художньо-

образному вимірі, шкільне життя, батьки і діти, люди, людські стосунки, ситуації моралі, сімейні цінності, філософське осмислення буття, життєдіяльність дитини, художньо-образний світ, що її оточує. Сюжети його творів прості і зрозумілі, спонукають дитину до роздумів, тактовно й ненав'язливо вчать зробити правильні висновки, оцінити вчинки дійових осіб твору, висловити оцінні судження, з'ясувати мотиви вчинку. «Ситуації, у які Василь Олександрович поміщає своїх героїв, — далеко не однозначні. Це ситуації конфлікту, моральної дилеми, вибору, пограничні ситуації добра і зла. І далеко не кожного разу в цих ситуаціях високі моральні якості виявляють дорослі члени сім'ї» [270, с. 46]. Моральний вибір, який дитина робить самостійно, без певної позитивної чи негативної оцінки педагога, дасть їй змогу поступово просуватися у своєму моральному розвитку від елементарних навичок поведінки до вищого рівня. Твори В. Сухомлинського непримусово, опосередковано, але разом з тим активно й ефективно виховують у дітей найкращі людські почуття, формують перші навички людяності.

На сучасному етапі досліджено такі питання морального виховання: психологічні механізми становлення й розвитку моральних почуттів, уявлень, суджень, переконань і поведінки (К. Абульханова-Славська, С. Анісімов, Л. Божович, Д. Ельконін, О. Запорожець, С. Карпова, О. Кононко, Г. Кошелева, В. Малахов, Ж. Піаже, Т. Репіна, Є. Субботський та інші); специфіка й закономірності морального розвитку дошкільника (Ю. Аркін, Р. Ібрагімова, С. Якобсон); педагогічні умови й засоби формування моральних норм у дітей (А. Виноградова, І. Княжева, Т. Маркова, Л. Стрелкова); моральної свідомості (Л. Артемова, І. Бех, Р. Буре, Л. Виготський, В. Зеньковський, В. Нечаєва, С. Рубінштейн та ін.).

Особливу увагу привертають сучасні праці науковців, у яких досліджено: формування оцінно-етичних суджень у художньо-мовленнєвій діяльності дошкільників (А. Богуш, О. Монке); виховання колективних взаємин дітей (О. Булатова, В. Нечаєва), гуманних взаємин старших дошкільників і першокласників (А. Гончаренко, С. Литвиненко), моральної поведінки в

дошкільників (Т. Колесіна, Г. Савицька, Т. Фасолько, М. Федорова); педагогічний вплив на становлення морального вибору дошкільників (О. Кошелівська), роль емоцій у моральному становленні особистості (Л. Подоляк), виховання милосердя в старших дошкільників (І. Княжева).

Психологічні аспекти морального виховання молодших школярів розкриті у працях І. Беха, О. Бодальова, М. Боришевського, О. Киричука, Г. Костюка, Е. Помиткіна; сутність та структура етично-моральних цінностей у сучасній вітчизняній системі виховання обґрунтовані в роботах Т. Аболіної, О. Вишневського, Е. Корнієнко, М. Красовицького, О. Сухомлинської. Концептуальні засади виховання моральних цінностей учнів сформовано І. Бехом, Н. Ганнусенко, К. Чорною. Моральному вихованню учнів у позакласній діяльності значну увагу приділяли О. Богданова, О. Матвієнко, Л. Канішевська, В. Коротєєва, Л. Нестеренко, Я. Романова, Л. Руднева, Н. Трофимова, М. Юр'єва та ін. Ними досліджені та експериментально перевірені ряд об'єктивних та суб'єктивних стимулів розвитку почуттів і моральних уявлень учнів початкових класів у процесі позакласної роботи.

Таким чином, розгляд проблеми формування моральних почуттів в історії педагогічної думки поглиблює наше розуміння самої суті цього поняття, що дозволить у подальшому виявити його структуру у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т. В. Проблемы философии морали. Москва : Республика, 2001. 527 с.
2. Алферов А. Д. Проблемы воспитания у учащихся ответственного отношения к учению : автореф. дисс. ... д - ра пед. наук: 13.00.01. Москва, 1979. 27 с.
3. Анисимов С. Ф. Структура нравственности и личность. Москва : Наука, 1976. 253 с.
4. Антология педагогической мысли Древней Руси и Русского государства XIV – XVII вв. / Сост.: С. Д. Бабишин, В. Н. Митюров. Москва: Педагогика, 1985. 363 с.
5. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А. М. Богуш, дійсний член НАПН України, проф., д-р пед наук; авт. кол-в: Богуш А. М., Беленька Г. В., Богініч О. Л., Гавриш Н. В., Долинна О. П., Ільченко Т. С., Коваленко О. В, Лисенко Г. М., Машовець М. А., Низковська О. В., Панасюк Т. В., Піроженко Т. О., Поніманська Т. І., Сідельнікова О. Д., Шевчук А. С., Якименко Л. Ю. Київ, 2012. 26 с.
6. Бакштановський В. И. Культура нравственного сознания и поведения личности. –Москва : Знание, 1979. 64 с.
7. Баришполь С. В. Формування ціннісних орієнтацій дітей у групі продовженого дня. *Вихователю ГПД. Усе для роботи.* 2020. № 6. С. 18-30.
8. Басюк Н. А. «Людина і світ» з методикою викладання у початковій школі: навч.-метод посіб. / за ред. Дубасенюк О. А. Київ : Центр навчальної літератури, 2011. 236 с.
9. Басюк Н. А. Виховання почуття відповідальності. Сходинки до відповідальності: навч.-метод. посіб. / за ред. проф. Левківського М. В. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 192 с.
10. Басюк Н. А. Розвиток почуття відповідальності в молодших школярів: метод. рекомендації. Житомир : Житомирський державний педагогічний університет імені Івана Франка, 2003. 100 с.

11. Басюк Н. А. Українська народна казка у вихованні моральних почуттів молодших школярів *Вісник Львівського університету. Серія педагогічна.* Львів, 2006. Вип. 22. С. 135 – 140.
12. Бех І. Д. Виховання особистості: у 2 кн. Київ : Либідь, 2003. Кн. I : Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. 280 с.
13. Бех І. Д. Критерії морального виховання молодших школярів / за ред. І. Д. Беґа, С. Д. Максименка. Київ : Рад.шк., 1989. С. 6-30.
14. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ : Україна-Віта, 1995. 202 с.
15. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини *Педагогіка толерантності.* 2001. № 2 (16). С. 16-21.
16. Бех І. Д. Відповідальність особистості як мета виховання *Початкова школа.* 1994. № 9 – 10. С. 4-8.
17. Бех І. Д. Гуманізм у вихованні підростаючої особистості *Рідна школа.* 1995. № 9. С. 78-83.
18. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: науково-метод. посібник. Київ : ІЗМН, 1998. 204 с.
19. Бех І. Д. Почуття успіху у вихованні особистості *Початкова школа.* 2005. № 1. С. 3 – 4.
20. Бібік Н. М. Нова українська школа: порадник для вчителя / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. 160 с. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/news/%D0%9D%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8/2018/12/12/11/20-11-2018rekviz.pdf> (дата звернення 30.03.2022).
21. Білоусова В. О. Теорія і методика гуманізації відносин старшокласників у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : монографія. Київ : ІЗМН, 1997. 192 с.
22. Богуш А. Духовність і моральність: виховний аспект *Дошкільне виховання.* 2009. №10. С. 4-7.

23. Богуш А. Методика ознайомлення дітей з довкіллям у дошкільному навчальному закладі: підручник для ВНЗ / А. Богуш, Н. Гавриш. Київ : Видавничий Дім "Слово", 2008. 408 с.
24. Бодалёв А. А. Личность и общение: избр. труды. Москва : Педагогика, 1983. 27 с.
25. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте. Психологические исследования. Москва : Просвещение, 1968. 464с.
26. Бойко Г. М. Комплексна гра як засіб організації дитячих колективів молодших школярів у просторі Нової української школи. *Початкове навчання та виховання*. 2020. № 10/12. С. 3-43.
27. Болгаріна В. С. Соціальна структура суспільства і соціалізація учнів. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Київ : Пед. думка, 1999. Кн. 1. С. 31-37.
28. Болдырев Н. И. Нравственное воспитание школьников. Москва : Педагогика, 1979. 224 с.
29. Бондаренко Г. Л. Формування творчої особистості молодшого школяра в педагогічній спадщині В.О. Сухомлинського: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 1999. 201 с.
30. Борисова А. И. Чувство ответственности и пути его воспитания у школьников (5 – 10 кл.): автореф. дисс. ... канд. психол. наук. Киев, 1951. 24 с.
31. Боришевський М. Й. Моральні переконання та їх формування у дітей. Київ: Т-во «Знання», 1979. 47 с.
32. Боришевський М. Й. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі. Київ: Вища шк., 1986. 289 с.
33. Боришевський М. Й. Ціннісні орієнтації в особистісному становленні сучасної молоді Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2003. С. 34–42.
34. Боришевський М. Й. Взаимоотношения в ученическом коллективе и формирование личности. Киев, 1974. 48 с.

35. Боришевський М. Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів. Київ : Рад. школа, 1980. 143 с.
36. Булах І. С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків: автореф. дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.00. Київ, 2004. 35 с.
37. Булах І. С., Кулагіна Л. М. Психологічна характеристика особистісних виборів цінностей у підлітків. Психологія: зб. наук. пр. НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 1998. Вип. 2. С. 44–50.
38. Вандишев В. М. Риторика: екскурс в історію вчень і понять: навч. посіб. Київ: Кондор, 2003. 264 с.
39. Васильєва З.И. Воспитание дисциплинированности и ответственности у младших школьников в учебном процессе : учеб. пособ. – Ленинград : ЛГПИ, 1983. 75 с.
40. Вашуленко М. С. Я досліджую світ : підручник для 3 класу закл. заг. серед. освіти : у 2-х ч. / Г. В. Ломаковська, Т. П. Єресько, Г. О. Проценко. Київ : Видавничий дім «Освіта», 2020. Ч. 1. 160 с.
41. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. Ладивір, О. Долинна, В. Котирло, С. Кулачківська, О. Вовчик-Блакитна, Ю. Приходько /за наук. Ред. Т. Ріроженко, С. Ладивір, Ю. Манилюк. Тернопіль : Мандрівець, 2010. 168 с.
42. Виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості в позакласній діяльності загальноосвітніх навчальних закладів : монографія / І. Д. Бех, К. І. Чорна, К. О. Журба, В. А. Киричок, І. М. Шкільна, С. В. Коновець. Харків : «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
43. Вишневський О. Система цінностей і стратегія виховання. *Рідна школа*. 1997. № 7/8. С. 3–5.
44. Водовозова Е.Н. Умственное и нравственное развитие детей от первого проявления сознания до школьного возраста. 4-е изд. Санкт-Петербург, 1891. С. 100 - 270.
45. Войтович В. М. Українська міфологія. Київ: Либідь, 2002. 664 с.
46. Волкова Н. П. Педагогіка: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2007. 616 с.

47. Воспитание нравственных чувств у старших дошкольников / под ред. А. М. Виноградовой. Москва : Просвещение, 1986. 96 с.
48. Вульфсон Б. Л. Педагогика успеха и радости. *Антология гуманной педагогики: Селест Френе*. Москва, 1997. С. 31-45.
49. Выготский Л. С. Педагогическая психология. Москва : Педагогика, 1991. 480 с.
50. Выготский Л. С. Психология искусства. Москва : Искусство, 1968. 379 с.
51. Гаврилова Т. П. О воспитании нравственных чувств. Москва : Знание, 1984. 80 с.
52. Гагарина С. Г. Формирование ответственного отношения к труду у младших школьников : автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Минск, 1985. 24 с.
53. Галузяк В. М. Мотиваційно-ціннісні детермінанти індивідуального стилю педагогічного спілкування: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1998. 20 с.
54. Галузяк В. М., Довгань Л. І. Моральне виховання у педагогіці США: теорія і практика. Вінниця, 2009. 231 с.
55. Галян І. М. Психодіагностика. Київ: Академвидав, 2009. 464 с.
56. Гапонов В. П. Вимогливість до себе та її формування у молодших школярів. *Психологія: респ. наук.-метод. зб.* Київ , 1987. Вип. 89. С. 78 – 88.
57. Гармаев А. П. Этапы нравственного становления ребенка. Избранные лекции по нравственной психологии. Винница: Крона, 1999. 95 с.
58. Гільберг Т. Г. Я досліджую світ : підручник інтегр. курсу для 3-го кл. закл. заг. серед. освіти : у 2-х ч. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ніна Павич. Київ : Генеза, 2020. Ч. 1. 164 с.
59. Гільберг Т. Г. Природознавство : підручник для 4-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Т. Г.Гільберг, Т. В.Сак. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2016. 176 с.

60. Гільберг Т. Г. Я досліджую світ : підруч. для 2-го кл. закл. заг. серед. Освіти : у 2-х ч. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ніна Павич. Київ : Генеза, 2019. Ч.1. 144 с.
61. Гільберг Т. Г. Я досліджую світ : підручник інтегр. курсу для 1-го кл. закл. заг. серед. Освіти : у 2-х ч. / Тетяна Гільберг, Світлана Тарнавська, Ніна Павич. Київ : Генеза, 2019. Ч. 2. 112 с.
62. Глассер У. Школа без неудачників. Москва : Прогресс, 1991. 174 с.
63. Голік О. Б. Підготовка майбутніх учителів до організації позакласної дозвілдової діяльності старшокласників: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Луганськ, 2007. 22 с.
64. Головська І. В. Моральне виховання молодших школярів у процесі взаємодії загальноосвітніх, позашкільних навчальних закладів і сім'ї: дис. ...канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, 2012. 262 с.
65. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження. Методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця: ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
66. Гончаренко С. У. Український педагогічний енциклопедичний словник. Рівне : Волинські обереги, 2011. 522 с.
67. Гончаров Н. И. Педагогическая система К.Д. Ушинского. Москва : Педагогика, 1974. 80 с.
68. Грошовенко О. П. Формування у молодших школярів дбайливого ставлення до природи у позаурочній виховній роботі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2007. 19 с.
69. Грущинська І. В. Я досліджую світ : підручник для 3 класу закл. заг. серед. Освіти : у 2-х ч. / І. В. Грущинська, З. М. Хитра. Київ : УОВЦ «Оріон», 2020. Ч.1. 160 с.
70. Гуменникова Т. Р. Формирование первооснов нравственной культуры у младших школьников во внеурочной деятельности: дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1995. 212 с.
71. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. Москва : Рус. яз., 1989. Т.2. 780 с.

72. Державний стандарт початкової загальної освіти (проект) Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 р. № 87. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-%D0%BF> (дата звернення 20.01.2020).
73. Дистервег А. Избранные педагогические сочинения. Москва : Учпедгиз, 1956. 378 с.
74. Дитина : Програма виховання і навчання дітей від двох до семи років / наук.кер. проекту: О. В. Огнев'юк, К. І. Волинець ; наук. кер. програмою : О. В. Проскура, Л. П. Кочина, В. У. Кузьменко, Н. В. Кудикіна; авт. кол. : Г. В. Беленька, Е. В. Белкіна, О. Л. Богініч, Н. І. Богданець-Білоskalенко, С. А. Васильєва, М. С. Вашуленко та ін. 3-є вид., доопр. та доп. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2012. 492 с.
75. Дитина в дошкільні роки : комплексна освітня програма / автор. колектив : Богуш А. М., Зданевич Л. В., Крутій К. Л. та ін. ; наук. кер. проф. Крутій К. Л. Запоріжжя : ТОВ "ЛПС" ЛТД, 2016. 205 с.
76. Дичківська І. М., Поніманська Т. І. Вправи у соціальній поведінці дітей за системою М. Монтесорі: навч. посіб. для студ. спец. „Педагогіка і психологія (дошкільна)”. Рівне : Рівненський державний педагогічний інститут, 1999. 57 с.
77. Доукіна О. М. Теоретичні засади виховання моральних цінностей молодших школярів у процесі сприйняття вистав театру ляльок. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Київ, 2013. № 17 (2). С. 108-116.
78. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків засобами творів світової художньої культури : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2008. 20 с.
79. Драченко В. В. Виховання морально-ціннісних орієнтацій підлітків на творах світової художньої культури. *Педагогіка і психологія*. 2007. № 2 (55). С. 89–97.

80. Дубасенюк О. А. Професійна педагогічна освіта: акмесинергетичний підхід: монографія. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2011. 388 с.
81. Дьяконов І. В. Соціально-філософський аналіз ціннісних орієнтацій учнівської молоді України: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Запоріжжя, 2008. 21 с.
82. Енциклопедія освіти / голов. ред. В. Г. Кремень. Київ: Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
83. Енциклопедія позашкільної освіти / голов. ред. Г. П. Пустовіт. Рівне: Зень, 2017. 525 с.
84. Єрмолаєнко А. Автономна етика І. Канта та морально-правова проблематизація природи. *Філософська думка*. 2009. № 6. С. 115–130.
85. Жаворонко А.И. О воспитании ответственности у школьников. *Советская педагогика*. 1960. № 3. С. 39-45.
86. Журба К. О. Смысловиттєві цінності школярів основної і старшої школи: теоретико-методичний аспект : монографія. Дніпро: Середняк Т. К., 2018. 496 с.
87. Журба К. О. Теоретико-методичні засади виховання смисловиттєвих цінностей у школярів основної і старшої школи : автореф. ... д-ра пед. наук: 13.00.07. Київ, 2019. 40 с.
88. Журба К. О., Коновець С. В., Шкільна І. М. Особистісно орієнтована методика виховання моральної самосвідомості зростаючої особистості : метод. реком. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 176 с.
89. Заблоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Острог, 2013. 20 с.
90. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : навч. посіб. для студ. пед. спец. вузів. 2ге вид., доповн. і переробл. Чернігів: ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2000. 234 с.

91. Залізник А. М. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з батьками з морального виховання дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04. К., 2009. 20 с.
92. Занюк С. Г. Психологія мотивації. Київ : Знання, 2002. 280 с.
93. Зверева І. Д., Коваль Л. Г., Фролов П. Д. Діагностика моральної вихованості школярів : метод. посіб. Київ : ІСДО, 1995. 156 с.
94. Зданевич Л. В. Професійна підготовка майбутніх вихователів до роботи з дезадаптованими дітьми : теорія і методика : монографія. Житомир : вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 564 с.
95. Здравомыслов А. Г., Ядов В. А. Отношение к труду и ценностные ориентации личности. Социология в СССР: в 2 т. / ред.-сост. Г. В. Осипов. Москва : Мысль, 1966. Т. 2. С. 187–207.
96. Зимянський А. Р. Психологічні умови розвитку моральної самосвідомості підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Острого, 2015. 20 с.
97. Злобин А. Т. К классификации эмоций. *Вопросы психологии*. 1991. №4. С. 96-99.
98. Зязюн І. А., Родчанін Є. Г. Морально-естетичні погляди В. О. Сухомлинського. Київ : Т-во „Знання” УРСР, 1980. 48 с.
99. Иванов В. Д. Самодеятельность, самостоятельность, самоуправление. Москва : Просвещение, 1991. 128 с.
100. Иванов И. П. Энциклопедия коллективных творческих дел. Москва : Педагогика, 1989. 130 с.
101. Изард К. Є. Психология эмоций. Санкт-Петербург : Изд-во „Питер”, 1999. 464 с.
102. Ильин Е. П. Мотивы человека : теория и методика изучения. Киев : Вища школа, 1998. 292 с.
103. Іванчук М. Г. Психолого-педагогічні умови формування в молодших школярів моральних почуттів (у процесі навчання) : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 1993. 22 с.

104. Іванчук М. Г. Розвиток особистісного потенціалу молодшого школяра в умовах інтегрованого навчання. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський, 2019. Випуск 26 (1-2019). Ч.2. С. 254.
105. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать / пер. С.В. Бондаря. *Філософська думка*. 1988. № 4. С. 89–106.
106. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : іст.-реліг. моногр. Репринт. відтворення вид. 1965 р. (Вінніпег). Київ : Обереги, 1992. 424 с.
107. Калиновський Стефан. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика. Памятники этической мысли на Украине XII – пер. пол. XVII ст. Київ: Наук. думка, 1987. С. 47–270.
108. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.07. Київ, 2011. 38 с.
109. Кант И. Сочинения : в 6-ти томах. Москва : Мысль, 1965. Т. 2. Ч. 1. С. 311.
110. Карагодін В. М. Проблема морального виховання у педагогічній думці IV – XI століть : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Івано-Франківськ, 1997. 18 с.
111. Карпенко Н. Корекція та профілактика негативних почуттів у дітей молодшого шкільного віку. *Початкова школа*. 2019. № 11. С. 1-5.
112. Карпенчук С. Г. Теорія і методика виховання: навч. посіб. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вища шк., 2005. 343 с.
113. Качкан В. А. Просвітницький вогонь Софії Русової. *Українське народознавство в іменах : у 2-х ч. / за ред. А. З. Москаленка*. Київ : Либідь, 1994. Ч.1. С. 151-160.
114. Кириленко Т. Г. Виховання почуттів. Київ : Вид-во політичної літератури України, 1989. 70 с.
115. Княжева І. Взаємодія ДНЗ і сім'ї як умова виховання милосердя у дітей старшого дошкільного віку. *Наша школа*. 2010. № 1. С. 4-8.

116. Кобзаренко Л. А. Виховання морально-ціннісних орієнтацій студентів педагогічних коледжів засобами етнопедагогіки : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2016. 23 с.
117. Козлова С. А. Теория и методика ознакомления дошкольников с социальной действительностью. Москва : Издательский центр "Академия", 1998. 160 с.
118. Коломинский Я. Л. Человек : психология. Москва : Просвещение, 1986. 223 с.
119. Комар О. Інтерактивні технології – технології співпраці. *Початкова школа*. 2004. № 9. С. 5–7.
120. Комарова П. Учнівське самоврядування – крок за кроком. *Завуч*. 2002. № 34. С. 6-8.
121. Коменский Я. А. Хрестоматия по истории зарубежной педагогики: учеб. пособ. для студ. пед ин-тов / сост. и авт. введ. ст. А. И. Пискунов. 2-е изд., перераб. Москва : Просвещение, 1981. С. 70–77.
122. Коменский Я. А. Избранные педагогические сочинения: в 2 т. / под ред. А. И. Пискунова (отв. ред.) и др. Москва : Педагогика, 1982. Т. 1. 656 с.
123. Коменський Ян Амос. Вибрані педагогічні твори : у трьох томах. Київ : Рад. школа. 1940. Т. 1 : Велика дидактика / під ред. з біограф. нарисом і примітками проф. Красновського А. А. 248 с.
124. Комплект освітніх програм «Вирішення конфліктів мирним шляхом. Базові навички медіації» / В. Л. Андрєєнкова, К. Б. Левченко, Н. В. Лунченко, М. М. Матвійчук. Київ : ТОВ «Агентство Україна», 2018. 144 с.
125. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) : навч. посіб. для вищ. навч. закладів. Київ : Освіта, 1998. 255 с.
126. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис... д-ра психол. наук. Київ, 2001. 37 с.
127. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. *Педагогічна газета*. 2000. № 6 (172). С. 4–6.
128. Концепція нової української школи. Київ : Основа, 2016. 31 с.

129. Концепція Нової української школи. URL: <https://www.kmu.gov.ua/.../ukrainska-shkola-compressed.pdf...> (дата звернення 19.12 2021).
130. Концепція позакласної виховної роботи загальноосвітньої школи / С. У. Гончаренко та ін. *Рідна школа*. 1991. № 6. С. 48–55.
131. Короткий тлумачний словник української мови. Київ : Рад. школа, 1978. 296 с.
132. Кошелева А. Д. и др. Эмоциональное развитие дошкольников: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. Д. Кошелева, В. И. Перегуда, О. А. Шараева; под ред. О. А. Шаграевой, С. А. Козловой. Москва: Издательский центр “Академия”, 2003. 179 с.
133. Кравець В. П. Історія класичної зарубіжної педагогіки та шкільництва. Тернопіль, 1996. 436 с.
134. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2004. 249 с.
135. Кравченко І. В. Формування у підлітків моральних вчинків у позакласній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2004. 16 с.
136. Краева Л. И. Воспитание у младших школьников ответственного отношения к общественным обязанностям : автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Москва, 1981. 22 с.
137. Красновский А. А. Ян Амос Коменский. Москва: Учпедгиз, 1953. 323 с.
138. Кремень В. Г. Глобальний світ і особистість: ціннісні орієнтири людського буття. *Наука і суспільство*. 2018. № 5/6. С. 2–10.
139. Кремень В. Г. Педагогіка Василя Сухомлинського: виклики на запити часу. *Наукові записки. Педагогічні науки*. Кропивницький, 2018. Вип. 172. С. 12–15.
140. Кремень В. Г. Світ знання: людина, наука, освіта. Київ : Т-во «Знання України», 2016. 87 с.
141. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 3-є вид. Київ : Т-во «Знання України», 2018. 523 с.

142. Критерії моральної вихованості молодших школярів: кн. для вчителя / за ред.. І. Д. Беха, С. Д. Максименка. Київ : Рад. шк., 1989. 96 с.
143. Кудикіна Н. В. Ігрова діяльність молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: монографія. Київ: КМПУ ім. Б. Д. Грінченка, 2003. 272 с.
144. Кудикіна Н. В. Теоретичні засади педагогічного керівництва ігровою діяльністю молодших школярів у позаурочному навчально-виховному процесі: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2004. 23 с.
145. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2005.
146. Куриленко Т. М. Воспитание нравственности: Задачи и упражнения. Минск : Нар. асвета, 1983. 144 с.
147. Кучинська І. Іван Огієнко про значення рідної мови в духовному відродженні особистості. *Українська література в загальноосвітній школі*. 2003. № 1. С. 22–23.
148. Кэнфилд Джек, Сикконе Фрэнк. 101 совет о том, как повысить самооценку и чувство ответственности у школьников. Москва, 1997. 320 с.
149. Лавроненко О. М. Виховання в учнів початкових класів гуманістичних цінностей у позаурочній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2008. 22 с.
150. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в школярів. Київ : Педагогічна думка, 1996. 216 с.
151. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці в учнів загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1994. 40 с.
152. Леонтьев А. Н. Мотивы, эмоции и личность. *Психология личности. Тесты*. Москва : Изд-во МГУ, 1982. 288 с.
153. Лисенко О. М. Виховання гуманістично спрямованої особистості підлітка у позаурочний час : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2008. 22 с.

154. Лозова В. І. Цілісний підхід до формування пізнавальної активності школярів. 2-е вид., доп. Харків: ОВС, 2000. 164 с.
155. Локк Дж. Думки про виховання: Хрестоматія по зарубіжній педагогіці / под. ред. А. Н. Пискунова. Москва, 1981. С. 200-238.
156. Локк Дж. Сочинения : в 3-х т. Москва : Мысль, 1988. Т.3. 668 с.
157. Лопатинська В. В. Формування гуманістичних цінностей підлітків у позашкільних навчальних закладах туристсько-краєзнавчого профілю: дис. ... канд. наук: 13.00.07. Київ, 2008. 222 с.
158. Лохвицька Л. В. Скарбниця моралі : програма з морального виховання дітей дошкільного віку. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 110 с.
159. Макаренко А. С. Методика виховної роботи. Київ: Рад. шк., 1990. 223 с.
160. Макаренко А. С. Методика организации воспитательного процесса. *Воспитательная работа в школе*. 2008. № 5. С. 5–13.
161. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8-ми т. Москва : Педагогика, 1984. Т.4. С. 193-195.
162. Макаренко А. С. Педагогические сочинения : в 8-ми т. Москва : Педагогика, 1984. Т.8. С. 142.
163. Максименко С. Д. Розвиток особистості: проблема психологічних механізмів. Педагогічна і психологічна науки в Україні: у 5 т. Київ : Пед. думка, 2007. Т. 3: Психологія, вікова фізіологія та дефектологія. С. 11–20.
164. Марченко І. Г., Шевченко І. М. Створення спільноти класу через застосування ігор під час організації та проведення ранкових зустрічей. *Початкове навчання та виховання*. 2019. № 16/18. С. 3-7.
165. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / пер. с англ. Г. Балл, А. Попогребский; науч. ред. Г. Балл. Москва : Смысл, 1999. 425 с.
166. Матвієнко О. В. Моральне виховання молодших школярів у позаурочній та позашкільній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 1999. 30 с.
167. Матвієнко О. В. Основи моральної вихованості особистості молодшого школяра. Київ : Стилос, 1999. 302 с.

168. Минкина Н. А. Воспитание ответственностью : учеб. пособие. Москва : Высшая школа, 1990. 144 с.
169. Митник О. Організація спільної навчальної діяльності в освітньому процесі як засіб розвитку соціальної сфери молодшого школяра. *Початкова школа*. 2020. № 4. С. 6-11.
170. Митрополит Іларіон. Бог і світ. Читанка для молоді недільних і українських шкіл та родин. Вінніпег, 1964. 72 с.
171. Мітюков Б. Н. Педагогічні ідеї Яна Амоса Коменського на Україні. Київ, 1971. 108 с.
172. Младший школьник как субъект педагогического воздействия : межвуз. сб. научн. тр. Ленинград : ЛГПИ им. А.И. Герцена, 1989. 132 с.
173. Морозкина Т. М. Формирование внутренней ответственности (на материале дежурства школьников по классу) : автореф. дисс. ... канд. психолог. наук: 19.00.07. Москва : 1984. 20 с.
174. Москаленко В. В. Проблема виховання в контексті соціалізації особистості. *Соціальна психологія*. 2005. № 2. С. 3–17.
175. Муздыбаев К. Психология ответственности. Ленинград : Наука, 1983. 240 с.
176. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество. Москва : Академия, 2006. 608 с.
177. Мухина В. С. Шестилетний ребенок в школе. Москва : Просвещение, 1986. 144 с.
178. Мясищев В. Н. Структура личности и отношение человека к действительности. Психология личности: хрестоматия / под. ред.: Ю. Б. Гиппенрейтер, А. А. Пузыря, В. В. Архангельской. М.: АСТ: Астрель, 2009. С. 10–13.
179. Навозняк Л. Л. Діагностика сформованості духовно-моральних переконань в учнів початкових класів. *Нова педагогічна думка*. 2007. № 82 (2). С. 46–55.

180. Навозняк Л. Л. Проблема духовно-морального виховання особистості у спадщині В. Сухомлинського. *Наукові записки*. Кіровоград, 2008. № 78 (2). С. 153–157.
181. Нариси з історії українського шкільництва (1905–1933): навч. посіб. / за ред. О. В. Сухомлинської. Київ: Заповіт, 1996. 302 с.
182. Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті: затв. указом Президента України від 17.04.2002 р. № 347. *Освіта*. 2002. 24 квіт.–1 трав. С. 2–16.
183. Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні. *Освіта України*. 2004. № 94. С. 6–10.
184. Національна програма патріотичного виховання громадян, формування здорового способу життя, розвитку духовності та зміцнення моральних засад суспільства: затв. постановою Кабінетом Міністрів України від 15.09.1999 р. № 1697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-99> (дата звернення: 10.09.2021).
185. Никитенко О. Навчатися, граючись: Розвиток соціальної компетентності молодших школярів на уроках у сучасній школі. *Початкова школа*. 2020. № 7. С. 9-11.
186. Нова українська школа / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 17.05.2019).
187. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / М-во освіти і науки України. URL: [https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna %20serednya/nova-ukrainska-shkolacompressed.pdf](https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna_%20serednya/nova-ukrainska-shkolacompressed.pdf) (дата звернення: 17.05.2019).
188. Нова українська школа : poradnik dla vchytelja / під заг. ред. Бібік Н. М. Київ: ТОВ «Видав. дім «Плеяди», 2017. 206 с.
189. Нова українська школа: poradnik dla vchytelja / за заг. ред. Н. М. Бібік. Київ : Літера ЛТД, 2018. — 160 с.
190. Ньюкомб Н. Развитие личности ребенка: пер с англ. 8-е изд., междунар. Санкт-Петербург : Питер, 2002. 639 с.

191. Огієнко І. Рідна мова і культура народу. *Шляхи виховання й навчання* : збірник. Львів, 1994. Ч. 1. С. 31–41.
192. Огієнко І. Д. Наука про рідномовні обов'язки: Рідномовний катехізис для вчителів, робітників пера, духовенства, адвокатів, учнів і широкого громадянства. Київ : Либідь, 1994. – 74 с.
193. Оніщенко І. В. Практика впровадження методики "Щоденні 5": Тренінг. *Початкове навчання та виховання*. 2020. №1. С. 15-24.
194. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Моральне виховання як важлива складова становлення особистості молодших школярів. *Нова педагогічна думка*. 2016. № 3 (87). С. 88–90.
195. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості реагування молодших школярів на пред'явлені моральні вимоги. *Наука, освіта, суспільство очима молодих*: матеріали Х Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та молодих науковців (Рівне, 17 трав. 2017 р.). Рівне: РДГУ, 2017. С. 110–111.
196. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Особливості розуміння молодшими школярами моральних категорій у навчально-виховному процесі. *Психологія: реальність і перспективи*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 7. С. 159–164.
197. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Педагогічні умови формування моральної поведінки у молодших школярів. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2017. Вип. 17 (60). С. 272–275.
198. Осипчук О. П. (Поліщук О. П.) Формування морального виховання молодших школярів у педагогічному процесі школи. *Інноватика у вихованні*: зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2016. Вип. 4. С. 335–342.
199. Островська К. О. Взаємозв'язок образу «Я», самооцінки і ціннісних орієнтацій молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2003. 20 с.

200. Павелків Р. В. Молодий школяр у моральному вимірі міжособистісних відносин. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти* : зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2003. Вип. 26. С. 6–10.
201. Павелків Р. В. Особливості дослідження когнітивних аспектів у розвитку моральної свідомості молодших школярів. *Наукові записки. Психологія і педагогіка*. Острого: Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. Темат. вип.: Сучасні дослідження когнітивної психології, вип. 12. С. 50–61.
202. Павелків Р. В. Особливості проявів моральних почуттів у молодшому шкільному віці. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. Київ, 2003. Т. V., ч. 1. С. 40–46.
203. Павелків Р. В., Корчакова Н. В. Просоціальний розвиток особистості : монографія. Рівне : О. Зень, 2013. 383 с.
204. Песталоцци И. Г. Избранные педагогические произведения : в 3-х т. Москва : Просвещение, 1961. Т.2. 720 с.
205. Петренко О. Б. Творче використання досвіду В. О. Сухомлинського в сучасній сімейно-родинній і шкільній практиці. *Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти* : зб. наук. пр. Рівне: РДГУ, 2001. Вип. 17. С. 118–125.
206. Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка. Москва.-Ленинград : Учпедиз, 1932. 412 с.
207. Поліщук О. П. Виховання в учнів початкових класів моральних цінностей у процесі позакласної роботи. *Молодий вчений*. Херсон : Молодий вчений, 2018. Вип. 41 (56.1). С. 60–64.
208. Поліщук О. П. Виховання моральних цінностей у сучасній початковій школі. *Актуальні питання педагогіки та психології: шляхи теоретичного і практичного вирішення проблем* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Одеса, 17–18 берез. 2018 р. Одеса: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2018. С. 82–84.
209. Поліщук О. П. Вплив навчання та виховання на формування моральної свідомості в молодшому шкільному віці. *Педагогічні науки*: зб. наук. пр. /

- упоряд.: В. Л. Федяєва, О. В. Сараєва; редкол.: В. Л. Федяєва, Н. В. Слюсаренко, О. В. Сараєва та ін.; Херсон. держ. ун-т. Херсон: ВД «Гельветика», 2017. Вип. 79. С. 81–85.
210. Поліщук О. П. Методика та педагогічні умови формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету* / редкол.: С. В. Совгіра, І. І. Демченко, О. Д. Балдинюк та ін.; Уманський держ. пед. ун-т ім. П. Тичини. Умань: Візаві, 2019. Вип. 4. С. 127-134.
211. Поліщук О. П. Моральне виховання молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи : метод. посіб. Рівне: «VPM-ПОЛІГРАФ», 2019. 98 с.
212. Поліщук О. П. Особливості формування системи морально-ціннісних орієнтацій у молодших школярів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика* : матеріали III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Харків, 10 квіт. 2018 р. Харків: Стиль Издат, 2018. С. 167–170.
213. Поліщук О. П. Формування морально-ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної виховної роботи: провідні домінанти процесу. *Наукові записки* : зб. наук. пр. / редкол.: А. М. Коломієць, В. І. Шахов, О. В. Акімова та ін.; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. М. Коцюбинського. Вінниця: Вид-во ТОВ «Твори», 2019. Вип. 60. С. 33–38.
214. Пометун О., Пирожено Л. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Київ: А.П.Н., 2002. 136 с.
215. Помиткін Е. О. Проблема розвитку та діагностики духовних ціннісних орієнтацій у старшокласників. *Практична психологія та соціальна робота*. 1998. № 10. С. 10–16.
216. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників : навч. посіб. Київ : Вища школа, 1993. Т.1. 111 с.

217. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи. Київ: Майстерня Білецьких, 2007. 256 с.
218. Про затвердження Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді, Заходів щодо реалізації Концепції національно-патріотичного виховання дітей і молоді та методичних рекомендацій щодо національнопатріотичного виховання у загальноосвітніх навчальних закладах: наказ М-ва освіти і науки України від 16.06.2015 р. № 641. URL: http://ru.osvita.ua/legislation/Ser_osv/47154/ (дата звернення: 13.02.2018).
219. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T172145.html (дата звернення: 10.02.2020).
220. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2010. Т. XII, ч. 4. 492 с.
221. Програма розвитку дитини дошкільного віку "Я у світі" (нова редакція) :у 2 ч. Київ: ТОВ "МЦФЕР-Україна", 2014. Ч. II : Від трьох до шести (семи) років / Аксьонова О.П., Аніщук А.М., Артемова Л.В. [та ін.]; наук. кер. О.Л. Кононко. С.265.
222. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко та ін. Тернопіль : Мандрівець, 2012.
223. Програма розвитку дітей старшого дошкільного віку «Впевнений старт» / кер. проекту Б. М .Жебровський. 2-е вид., доопр. та доп. Тернопіль : Мандрівець, 2012. 264 с.
224. Психология. Словарь / под. общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
225. Психологія особистості: словник-довідник / за ред. П. П. Горностая, Т. М. Титаренко. Київ: Рута, 2001. 320 с.
226. Пташнік Н. М. Формування ціннісних орієнтацій молодших школярів у процесі позакласної народознавчої роботи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Вінниця, 2012. 24 с.

227. Пустовіт Г. П. Методичні засади самовиховання зростаючої особистості у колективі : ретроспектива педагогічних ідей Василя Сухомлинського. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3. С. 23–27.
228. Пустовіт Г. П. Педагогічна складова дозвілєвої діяльності дитини у позашкільних навчальних закладах: соціокультурні виклики. *Інноватика у вихованні* : зб. наук. пр. / упоряд. О. Б. Петренко; редкол.: О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. Рівне : РДГУ, 2016. Вип. 3. С. 15–27.
229. Пустовіт Г. П. Позашкільна освіта і виховання: підручник. Київ : Пед. думка, 2013. 272 с.
230. Пустовіт Г. П. Формування ціннісних орієнтацій особистості у позашкільних навчальних закладах : теоретичний контекст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. Чернівці: Чернівець. нац. у-т, 2015. Вип. 760: Педагогіка та психологія. С. 120–129.
231. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста: психологические исследования / под. ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверовича. Науч.- исслед. ин-т дош-го воспитания АПН СССР. Москва : Педагогика, 1986. 176 с.
232. Реалії вибору дитиною соціально значущих цінностей: посіб. / Т. О. Піроженкота та ін. Київ : Видав. Дім «Слово», 2017. 64 с.
233. Ребер А. Большой толковый психологический словарь. Москва, 2000. – 470 с.
234. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. Москва : Прогресс, 1994. 480 с.
235. Роджерс К. Р., Фрейберг Дж. Свобода учиться. Москва : Смысл, 2002. 527 с.
236. Русова Софія. Вибрані педагогічні твори : у 2 кн. / за ред. Є. І. Коваленко. Київ : Либідь, 1997. Кн. 1. С. 170.
237. Руссо Ж.-Ж. Эмиль, или О воспитании. Москва, 1996. 324 с.

238. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової школи: посіб. для вчителів і методистів початкового навчання. 2-ге вид., допов., перероб. Київ : СПД Богданова А. М., 2009. 226 с.
239. Савченко О. Я. Дидактика початкової освіти: підручник. Київ: Грамота, 2012. 504 с.
240. Савченко О. Я. Досвід реформування української освіти: уроки і подальший поступ. *Шлях освіти*. 2010. № 3. С. 2–6.
241. Савчин М. В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості і психологія професійної освіти. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2005. № 4. С. 115–131.
242. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія : навч. посіб. 2-е вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2009. 360 с.
243. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 10–18.
244. Савчин М. В. Моральна свідомість та самосвідомість особистості : монографія. Дрогобич : РВВ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. 288 с.
245. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. Санкт-Петербург : Речь, 2001. 350 с.
246. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості: підручник. Київ : Міленіум, 2006. 344 с.
247. Сірополко С. Історія освіти в Україні. Київ: Наукова думка. 2001. 912 с.
248. Сковорода Г. С. Твори: у 2 т. / ред.: Н. Ішина, О. Пріцак, О. Мішанич та ін. Київ: АТ «Обереги», 1994. Т. 2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. 480 с. (Гарвардська бібліотека давнього українського письменства).
249. Сковорода Г. Твори : в 2-х т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. Т.І. 639 с.
250. Сковорода Г. Твори : в 2-х т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1961. Т.ІІ. 623 с.
251. Слесик К. М. Формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Харків, 2002. 256 с.

252. Слесик К. М. Формування умінь спілкування молодших школярів у позакласній навчально-виховній роботі : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.09. Харків, 2003. 23 с.
253. Словарь по этике / под ред. А. А. Гусейнова, И. С. Кона. Москва : Политиздат, 1981. 430 с.
254. Словарь социального педагога и социального работника / под. ред. И. И. Калачевой, Я. Л. Коломинского, А. И. Левко. 2-е изд. Минск : БелЭн, 2003.
255. Словник української мови. Київ : Наукова думка, 1970. Т.1. 790 с.
256. Сметанский Н. И. Формирование социальной ответственности учителя в системе „школа – вуз – школа” : дисс. ... докт. пед. наук: 13.00.01. Киев, 1994. 351 с.
257. Сойчук Р. Л. Відповідальність як найважливіша характеристика зростаючої особистості. *Інноватика у вихованні* : зб. наук. пр. / упоряд. О. Б. Петренко ; ред. кол. : О. Б. Петренко, Н. М. Гринькова, Т. С. Ціпан та ін. Рівне : РДГУ, 2018. Вип. 8. С. 96–106.
258. Соціальний розвиток дитини: старший дошкільний віку / Т.І. Поніманська, І.М. Дичківська, О.А. Козлюк, Л.І. Кузьмук. 2-ге вид. Київ : Генеза, 2014. 88 с.
259. Старовойтенко Н. В. Виховання почуття гумору у старших дошкільників та молодших школярів : автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2000. 17 с.
260. Сухомлинский В. А. Как воспитать настоящего человека : советы воспитателям. Минск : Нар. асвета, 1978. 288 с.
261. Сухомлинский В. А. О воспитании совести. *Педагогика*. 1995. № 4. С. 49-51.
262. Сухомлинська О. В. В. О. Сухомлинський і моральне виховання : трансформація педагогічних цінностей. *Рідна школа*. 2010. № 3. С. 3–7.
263. Сухомлинська О. В. Концептуальні засади формування духовності особистості на основі християнських моральних цінностей. *Шлях освіти*. 2002. № 4. С. 13–18.

264. Сухомлинська О. В. Освіта і розвиток особистості : історичний вимір. *Культурно-історична спадщина Польщі та України як чинник розвитку полікультурної освіти* : зб. наук. пр. / за ред.: Василя Кременя, Тадеуша Левовицького, Світлани Сисоєвої. Хмельницький: ПП Заколотний М. І., 2011. С. 201–213.
265. Сухомлинська О. В. Патріотизм як цінність: погляд на історія і сьогодення. *Шлях освіти*. 2010. № 2. С. 10–14.
266. Сухомлинська О. В. Періодизація педагогічної думки і науки. *Розвиток педагогічної і психологічної науки в Україні 1992–2002* : зб. наук. пр. до 10-річчя АПН України / Акад. пед. наук України. Харків: «ОВІС», 2002. Ч. 1. С. 37–55.
267. Сухомлинська О. В. Про ідеї та підходи до виховання моральності: український погляд. *Шкільний світ*. 2015. Лют. (№ 4). С. 4–20.
268. Сухомлинська О. В. Філософія для дітей як педагогічна проблема // В. О. Сухомлинський у роздумах сучасних українських педагогів : монографія / упоряд. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко ; авт. кол. : О. В. Сухомлинська, О. Я. Савченко, В. С. Курило, І. Д. Бех та ін. Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2012. 504 с.
269. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. / редкол.: Дзевєрін О. Г. (гол.), Черпінський М. В. та ін. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 5. 639 с.
270. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 5 : Виховання і самовиховання. С. 229–239.
271. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1977. Т. 5 : Особлива місія. С. 418–422.
272. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т.. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 1 : Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Методика виховання колективу. 654 с.
273. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ: Рад. шк., 1976. Т. 3 : Серце віддаю дітям. С. 7–282.

274. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : у 5 т. Київ : Рад. шк., 1976. Т. 2. Сто порад вчителів. і С. 419–668.
275. Сухомлинський В. О. Казки морального спрямування / пед. ін-т ім. Д. Бемпонець, каф. укр. і рос. філології. Ніредьгаза, 1996. 96 с.
276. Сухотина Т. Мария Монтесори и новое воспитание. Москва, 1914. 68 с.
277. Технологія тренінгу / упоряд.: О. Главник, Г. Бевз; за заг. ред. С. Максименко. Київ: Главник, 2005. 112 с.
278. Типові освітні програми для закладів загальної середньої освіти: 1–2 та 3–4 класи. Київ : Світоч, 2019.
279. Третяк О. Методика виховання у молодших школярів ціннісного ставлення до людини в навчально-виховному процесі : навч.-метод. посібник. Київ, 2013. 140 с.
280. Трухін І. О. Основи шкільного виховання : навч. посіб. / І. О. Трухін, О. Т. Шпак. Київ : Центр навч. літ., 2004. 368 с.
281. Турчин Н. Формування дружніх взаємин у дітей старшого дошкільного віку засобами казки. *Вісник Інституту розвитку дитини. Серія: Філософія, педагогіка, психологія* : зб. наук. пр. Київ : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, 2009. Вип. 7. С. 165-170.
282. Удовицька С. В. Виховання гідності молодших підлітків у позаурочній діяльності загальноосвітньої школи : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2010. 21 с.
283. Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання» № 286/18.05.2019. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025> (дата звернення 20.05.2019).
284. Українська педагогіка в персоналіях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.: у 2 кн. / ред. О. В. Сухомлинська. Київ: Либідь, 2005. Кн. 2 : XX століття. 552 с.

285. Ушинский К. Д. Собрание сочинений. Москва-Ленинград : АПН РСФСР, 1987. Т.2 : О нравственном элементе в воспитании. С. 425-489.
286. Ушинский К. Д. Педагогические сочинения : в 9-ти т. Москва : АПН РСФСР, 1954. Т.9 : Человек как предмет воспитания. С. 13-262.
287. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08. Рівне, 1999. 209 с.
288. Философский энциклопедический словарь. 2-е издание. Москва : Советская энциклопедия, 1989. С. 453.
289. Філіпчук Г. Г. Націєтворчість освіти : монографія. Чернівці: Зелена Буковина, 2014. 400 с.
290. Філософія : навч. посіб. / за ред. І. Ф. Надольного. Київ : Вікар, 1999. 624 с.
291. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди; голов. ред. В. І. Шинкарук. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
292. Філософський словник / за ред. Шинкарука В. І. Київ : УРС, 1986. 796 с.
293. Філософський словник соціальних термінів. 3-є вид., доп. Харків: Р.И.Ф., 2005. 672 с.
294. Формування ціннісних орієнтирів навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах : монографія / за ред. В. В. Мачуського. Київ : Вид-во «Сталь», 2017. 220 с.
295. Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 368 с.
296. Френе С. Избранные педагогические сочинения: пер. с франц. / общ. ред. Б. Л. Вульфсон. Москва : Прогресс, 1990. 304 с.
297. Хиггинс Э. Шесть ступеней Лоуренса Колберга. *Народное образование*. 1993. №1.
298. Хухлаева О. В. Лесенка радости. Коррекция негативных личностных отклонений в дошкольном и младшем возрасте. Москва : Совершенство, 1998. 180 с.
299. Ценко М. Б. Моральні трансформації у сучасному суспільстві. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Політологія. 2017. № 2. С. 370–373.

300. Ціннісні орієнтири навчально-виховного процесу у позашкільних навчальних закладах : метод. посіб. / А. Е. Бойко та ін.; за ред. В. В. Мачуського. Київ: ТОВ «Артимедіяпрінт», 2017. 272 с.
301. Шевчук Т. М. Виховання емоційної культури молодших школярів *Початкова школа*. 1999. № 3. С. 6-8.
302. Штихалюк О. П. Формування моральних ставлень молодших школярів у навчально-виховному процесі школи та сім'ї : автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. Київ, 2001. 19 с.
303. Я досліджую світ : підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти: у 2-х частинах / О. В. Волощенко, О. П. Козак, Г. С. Остапенко. Київ : Світич, 2018.
304. Я досліджую світ : підручник інтегрованого курсу для 1 класу закладів загальної середньої освіти : у 2-х частинах / І. Жаркова, Л. Мечник. Тернопіль : Вид-во «Підручники і посібники», 2018.
305. Якобсон П. М. Психология чувств. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1961. 216 с.
306. Якобсон П. М. Чувства, их развитие и воспитание. Москва : Знание, 1976. 64 с.
307. Якобсон П. М. Эмоциональная жизнь школьника (психологический очерк). Москва : Просвещение, 1966. 291с.
308. Якобсон С. Г. Психологические проблемы этического развития детей. Москва : Педагогика, 1984. 144 с.
309. Ярхо В. Н. Вина и ответственность в древнегреческой традиции. *Проблемы античной культуры*. Тбилиси, 1975. С. 75 – 84.
310. Hegel G. W. F. *Dissertatio philosophica de Orbitis Planetarum*. Weinheim: Wiley-VCH Verlag GmbH, 1986. 423 p.
311. Inwood M. J. *A Hegel Dictionary*. Oxford, 1992. P. 101–103.
312. Lee M. *First : Environmental Apocalypse*. Syracuse Univ: Press, 1995. 208 p.
313. Roakeach M. *The Nature of Human Values*. N.Y.: Free Press, 1973. 438 p.

314. Rodgers C. R. What understanding and acceptance mean no me. *Journal of Humanistic Psychologist*. 1992. Vol. 35, № 4. P. 7–22.
315. Rogers C. R. *A Way of Being*. Boston: Houghton Mifflin, 1995. 380 p.
316. Skrypnyk N. I. Conceptual framework and conditions for cultivating tolerance relations senior preschoolers. *Science Vector of Togliatti State University. Series: Pedagogy, Psychology*. 2010. Vol. 2. P. 102-104.

Наукове видання

Басюк Наталія Анатоліївна

**Формування моральних почуттів
у дітей старшого дошкільного і молодшого шкільного віку**

Монографія

Видано в авторській редакції

Формат 60x84/16. Ум.друк.арк. 13
Наклад 300 прим. Зам.729.

Видавець О. О. Євенок
м Житомир, вул. М.Бердичівська, 17 А
тел.: (0412) 422-106

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції України
серія ДК № 3544 від 05.08.2009 р.

Друк та палітурні роботи ФОП О. О. Євенок
10014, м. Житомир, вул. М.Бердичівська, 17А
тел.: (0412) 422-106, e-mail: book_druk@i.ua